

заних з інтенсивним розвитком сільського господарства і промислового виробництва. Грунтовний аналіз джерел дав змогу встановити шляхи проникнення товарно-грошових відносин і у селянські господарства. Щоправда, хотілося б довідатися, як же поглиблення товарно-грошових відносин впливало на розшарування селянських мас. На жаль, це питання в монографії висвітлено слабо.

Важливо, що в книзі відведено багато місця містам — значним центрам виробництва і торгівлі. У них, відзначає автор, збільшувалася частка населення, яке в першій половині XIX ст. повністю поривало зв'язки із землеробством і займалося ремеслом та торгівлею. Проте автор фактично обійшов такий важливий факт, як становлення пролетаріату і буржуазії — основних класів капіталістичного суспільства, які формувалися на українських землях. Хотілося б також знати і національний склад міського населення, ступінь концентрації капіталу, систему управління, що складалася. Адже панувала думка, що міста заселяли іноземці, витісняючи українців у села чи в гори.

Два останні розділи монографії дають уявлення про організацію внутрішньої і зовнішньої торгівлі на західноукраїнських землях. В першій половині XIX ст., відзначив автор, там панувала караванно-ярмаркова і поступово утверджувалася стаціонарна торгівля, що набувала спеціалізованого характеру, наближаючись до форм капіталістичного обміну. Та все ж у торговельному житті населення значну роль відігравали і ярмарки та базари, які збереглися і в наш час. На них вирувало життя. В. Є. Задорожний справедливо зауважив, що ярмарки в епоху феодалізму (і капіталізму) були своєрідними народними виставками. Водночас вони відігравали значну роль і в міжнаціональному спілкуванні, обміні інформацією, поширенні усної народної творчості, традицій. На жаль, роль ярмарок в економічному і культурному житті українського народу в книзі не дістала належного висвітлення.

У період становлення капіталістичних відносин постійна торгівля була одним з основних свідчень появи нового ладу. Од-

нак автор розглянув це питання побіжно. Важко погодитися з його твердженням про те, що в першій половині XIX ст. «піднесення торгівлі гальмували феодально-кріпосницькі відносини». У той час на західноукраїнських землях ще не було внутрішніх митниць, та й феодали були зацікавлені в коштах, які давала торгівля. То чому ж вони гальмували її?

Заключний розділ присвячено зовнішньоторговельним зв'язкам Галичини, Буковини й Закарпаття. Автор розповів про налагодження їх з Наддніпрянською Україною і Росією, про значення транзитної торгівлі та відносин з європейськими країнами. Однак якщо взаємозв'язки західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною і Росією висвітлені ним більш-менш докладно, то відносинам із західноєвропейськими країнами відведено всього лише 6 сторінок. Водночас, як свідчать джерела, багато найрізноманітніших товарів експортувалося в Західну Україну саме з Австрії, Угорщини, країн Балканського півострова, німецьких земель, Італії, Франції. Широком був і імпорт до тих же країн. Варто було б більше уваги звернути на висвітлення тісних відносин між містами Західної, Центральної і Південної України. Існували традиційні зв'язки між окремими ярмарками. Вони також лишилися поза увагою автора.

В монографії зроблено продумані висновки. Читач з них довідається, що феодально-кріпосницькі відносини і колоніальна залежність стримували економічний поступ західноукраїнського регіону. Добре складено автором довідковий та бібліографічний розділи. Щоправда, в книзі трапляються стилістичні огріхи, повтори (див., наприклад, стор. 27 і 29, де йдеться про бджільництво, та ін.). В цілому ж автору вдалося стисло висвітлити стан розвитку товарного виробництва і торгівлі на території західноукраїнських земель в першій половині XIX ст., показати, як розвивався внутрішній ринок, у який втягувалися всі українські землі.

І. Г. ШУЛЬГА (Вінниця)

Одержано 24.05.90.

Горина Л. В.

Марин Дринов — историк и общественный деятель.

М.: Изд. Моск. ун-та, 1986.— 208 с.

Монографія Л. В. Горіної приваблює передусім невідомим інтересом до особи видатного славіста.

Автор використала широке і різноманітне коло джерел: загальну та спеціальну літературу, друковані джерела, архівні документи, серед яких важливе місце займають матеріали особистого архіву М. С. Дринова у Софії.

Структура праці базується на поширеній в радянській історіографії «стабільно-проблемній моделі»¹. В ній визначаються опорні елементи: науково-біографічний нарис життя М. С. Дринова, аналіз його суспільно-політичної і педагогічної діяльності, характеристика історичних поглядів ученого. Немає сенсу докладно переказувати зміст кожного з розділів. Читач відшукає в них багатий і цікавий фактичний матеріал, котрий розповідає про формування світогляду М. С. Дринова, умови його життя в Росії та за кордоном, про широкі

¹ Нечкина М. В. Василий Осипович Ключевский.— М., 1974.— С. 53.

наукові зв'язки історика тощо. Все це дозволяє скласти досить цілісне уявлення про творчий шлях М. С. Дринова. В рецензії ж хотілося б звернути увагу на авторську характеристику деяких основних питань обраної нею теми.

Заслуга Л. В. Горіної в тому, що вона по-новому підійшла до оцінки історичних поглядів вченого. Вони розглядаються нею, як яскравий вияв «прогресивного балканського романтизму» (с. 175—177). Нагадаємо в зв'язку з цим, що інші радянські дослідники характеризують творчий шлях М. С. Дринова як еволюцію від слов'янофільства до позитивізму², або ж пишуть про відлучення романтизму (навіть революційного демократизму) в його працях³. Перевага концепції Л. В. Горіної полягає в тому, що вона допомагає, по-перше, дати комплексну оцінку творчості М. С. Дринова, котрий був, як відомо, не тільки істориком, а й видатним філологом, мовознавцем, етнографом, а, по-друге, розглянути його наукову діяльність в єдиному контексті культурно-національного розвитку болгарського народу у середині XIX ст. Разом з тим позиція, яку займає Л. В. Горіна, дає привід для розгортання наукової дискусії. Названі нею особливості світогляду М. С. Дринова (підкреслена увага до минулого свого народу, розвитку його мови, літератури, міфології і фольклору, пристрасна публіцистична інтерпретація фактів, критичне ставлення до джерел — с. 177) не стільки свідчать на користь думки автора, скільки допомагають охарактеризувати окремі риси творчої особистості вченого. Вони притаманні й деяким іншим історикам того часу, зокрема М. І. Костомарову⁴, і, таким чином, втрачають свою балканську специфіку.

Певні труднощі викликає визначення об'єктивного характеру суспільно-політичних поглядів М. С. Дринова. В радянській історіографії ця проблема також може бути віднесена до дискусійних. Так, І. С. Ільчук — автор кандидатської дисертації про М. С. Дринова — в кінці 50-х — на початку 60-х років намагалася довести, що ідеї революційної демократії вплинули на світогляд і діяльність історика. В 1978 р. проти цього виступили А. І. Мітрьєв і О. М. Сурков⁵. Автор рецензованої праці відшукала, на нашу думку, найбільш вдалий шлях вирішення даного питання. Л. В. Горіна, говорячи про те, що погляди М. С. Дринова були досить суперечливі і в цілому не виходили за межі помір-

кованого лібералізму, не виключає їх деякої демократизації під впливом Квітневого повстання 1876 р. у Болгарії (с. 94, 98, 111). Подив викликає лише те, чому окремі параграф, присвячений політичним поглядам вченого, охоплює період тільки до кінця 70-х років XIX ст. (с. 98—111).

Загальновідомо, що М. С. Дринов після свого остаточного повернення до Росії на початку 80-х років XIX ст. не створив великих узагальнюючих праць, які б дорівнювали за значенням його магістерській і докторській дисертаціям. Деякі дослідники були схильні вбачати в цьому кризові тенденції. Л. В. Горіна переконливо спростовує цю точку зору. Вона показала, що в останній період своєї наукової діяльності М. С. Дринов плідно працював над проблемами болгарського мовознавства, розробляв нові учбові і спеціальні курси із слов'янознавства в Харківському університеті. Дослідниця зміни в тематиці його творчості цілком справедливо пов'язує із змінами, котрі сталися в історичній долі болгарського народу, який добився незалежності внаслідок російсько-турецької війни 1877—1878 рр. У цих умовах ідей, що надихали історика раніше, певною мірою втратили свою актуальність (с. 178).

Привертають увагу опубліковані нею факти про близькість Дринова до слов'янофілів, ставлення до деяких внутріполітичних подій в країні. Однак автор, на нашу думку, дещо поспіхом зараховує В. О. Ключевського до складу його близьких друзів (с. 18, 20—21), не наводячи жодних прямих доказів на користь цього. Вимагає пояснень і висновок про вплив студентських заворушень у Петербурзі й Москві 1861 р. на формування світогляду вченого (с. 20).

Говорячи про недоліки праці, не можна не зробити докір авторові за надто вже куций історіографічний огляд літератури з проблеми. Він має, швидше, бібліографічний характер. Незрозуміло, чому Л. В. Горіна твердить, що «немає публікацій, які б торкалися початкового етапу його (Дринова.— В. К.) наукового шляху, зокрема, періоду навчання в Київській семінарії...» (с. 10). Цьому питанню присвячено змістовну статтю Л. Г. Ляшенко «Навчання М. С. Дринова у Києві», надруковану в «Українському історичному журналі» в 1961 р.⁶ Дослідниця не згадала й публікацію Н. С. Шумади «Фольклористична діяльність М. С. Дринова на Україні»⁷.

При можливому перевиданні монографії авторові слід розширити історіографічний огляд наукових видань з теми, щоб чітко визначити своє ставлення до висловлених попередниками суперечливих оцінок життєвого і творчого шляху М. С. Дринова. Бажано було б також більше уваги приділити зв'язкам історика з Україною, де він прожив більш як 30 років. Безумовно, текст

² Славяноведение в дореволюционной России: Библиограф. словарь.— М., 1979.— С. 29, 148.

³ Боброва С. П. М. С. Дринов и Апрельское восстание 1876 г. в Болгарии // Вопросы истории славян.— 1980.— Вып. 6.— С. 87—98.

⁴ Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова (Критический очерк).— Киев, 1984.— С. 37—38, 43, 71 та ін.

⁵ Мітрьєв А. І., Сурков О. М. До питання про оцінку Марина Дринова як історика-славіста // Вісн. Харк. ун-ту.— 1978.— № 167.— С. 66—73.

⁶ Ляшенко Л. Г. Навчання М. С. Дринова у Києві // Укр. іст. журн.— 1961.— № 6.— С. 149—150.

⁷ Шумада Н. С. Фольклористична діяльність М. С. Дринова на Україні // Нар. творч. та етногр.— 1964.— № 1.— С. 49—56.

книги потребує і редакційної правки. Йдеться не тільки про деякі стилістичні огріхи (сс. 139, 168, 173—174, 182) чи повтори (сс. 99, 128, 163), а й прикрі помилки в оформленні наукового апарату: зміст посилань №№ 84—86 на с. 189 не відповідає тексту, вміщеному на с. 11—12. Вважаємо, що видання лише виграло б, якби автор доповнила його іменним покажчиком.

Позитивно оцінюючи проведену Л. В. Горіною роботу, ми далекі від думки, щоб вважати всі питання життя й творчості М. С. Дринова остаточно вирішеними. Зокрема, чекають свого висвітлення такі теми, як ставлення вченого до «університетської»

політики самодержавства та до революційних подій 1905 р. у Росії, без чого висновки про політичні погляди історика здаються неповними. Необхідно розв'язати проблему впливу російської історичної науки середини—другої половини XIX ст., передусім її видатного представника С. М. Соловйова, на нього. Ще й досі не визначено склад «школи» учнів М. С. Дринова, її особливості. Попри всі згадані недоліки, книга приверне увагу не тільки радянських, а й зарубіжних дослідників.

В. В. КРАВЧЕНКО (Харків)

Одержано 13.01.87.

* * *

Бібліографія праць про пам'ятки історії Великої Вітчизняної війни

Важливу роль у пропаганді та популяризації пам'яток історії Великої Вітчизняної війни виконують Державна історична бібліотека УРСР та обласні універсальні наукові бібліотеки республіки. Так, певне виховне значення мають історичні знання про ті пам'ятки, що присвячені подіям та героям минулої війни, зокрема, меморіальні комплекси «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.» та «Парк вічної Слави», обеліск на честь міста-героя Києва, курган Безсмертя, монумент Бойової Слави радянським танкістам. Не може лишатися байдужою людина, що познайомилася з матеріалами про героїчну оборону Києва в 1941 р. та його визволення від фашистських окупантів у 1943 р., про пам'ятки на честь воєначальників і воїнів Радянської Армії, які відзначилися в цих боях, киян, що билися з ворогом на фронтах Великої Вітчизняної, героїв Київського підпілля тощо.

Бібліографічну інформацію про ці та інші монументи, встановлені у столиці УРСР та Київській області, можна знайти в бібліографічних покажчиках ДІБ УРСР: «Пам'ятники истории и культуры Киева», «Пам'ятники истории и культуры Киевской области», «Пам'ятники і пам'ятні місця Києва», «Історія Києва» — до 1500-річчя міста, «Библиографический указатель документов, материалов и библиографических пособий о памятниках истории и культуры Украинской ССР», «История фабрик и заводов Украинской ССР», «Міста-герої України» тощо.

Про пам'ятки Великої Вітчизняної війни йдеться також у бібліографічних виданнях, що видають інші бібліотеки: «Визначні і пам'ятні місця України», «Києву — 1500 років» (ДРБ УРСР ім. КПРС), «Пам'ятники славы и бессмертия» (Одеська

б-ка ім. О. М. Горького), «Мемориальные ансамбли и памятники на территории СССР, посвященные Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.» (Наук. б-ка Акад. художеств СРСР), «Пам'ятники истории и культуры г. Севастополя» (Севаст. центр. міськ. б-ка) тощо.

Цікавий і досить цінний матеріал з питань патріотичного виховання молоді, а також з історії пам'яток та пам'ятних місць, пов'язаних з героїчною боротьбою радянських людей проти фашизму (поля битв, переправи, штаби й командні пункти, рубежі оборони, місця висадки десантів, воєнно-оборонні споруди, братські й поодинокі могили наших воїнів, партизанів, підпільників, монументи на місці колишніх таборів смерті, масових екзекуцій радянських громадян тощо), міститься в бібліографічних покажчиках, що випускає кожна обласна універсальна наукова бібліотека республіки під назвою «Пам'ятки історії і культури... області».

Бібліографічні матеріали про пам'ятки історії Великої Вітчизняної війни можна відшукати у покажчиках обласних бібліотек, що присвячені ювілейним датам («Житомиру — 1100 років», «Чернігову — 1075 років» тощо), або окремим містам — «Ніжин» (1983), «Прилуки» (1988), «Новгород-Сіверський» (1988) — до 1000-річчя міста та ін., де є розділи «Період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу» та «Пам'ятки історії та культури».

Такі бібліографічні праці — один з факторів підвищення духовного потенціалу радянських людей, виховання високих громадянських почуттів, дбайливого ставлення до охорони пам'яток історії та культури.

Ю. І. ЛАЗОРЕНКО (Київ)

Одержано 19.03.90.